

Г.О.Амирова* , С.Р.Боранбаев

М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: gauhar1316@mail.ru, sandybai60@mail.ru)

Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінің синтаксистік ерекшелігі

Аңдатпа. Өз дәуірінің ең білімді ғалымдарының бірі болған, Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» сөздігі орта ғасыр қолжазбаларының құнды дүниесі болып саналады. Осыған орай сөздікті лингвистикалық тұрғыдан кешенді зерттеу мақсаты қойылып, синтаксистік талдау негізге алынды. Мақалада Өз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» еңбегінің синтаксистік сипаты қарастырылып, ескерткіш тіліндегі сөз тіркестерінің жасалуы мен ерекшелігі анықталады. Әр сөз табынан жасалған сөз тіркестерінің қасиеті, жасалу ерекшелігі айқындалады. Сөз тіркесі болудың шарттары ажыратылады. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері қазіргі түркі тілімен салыстырылады. Олардың мағыналық және құрылымдық ерекшеліктері анықталады.

Сондай-ақ сөйлемдер айтылу сазына қарай қарастырылады. Ескерткіш тіліндегі хабарлы, лепті сөйлемдер, олардың қызметі ажыратылады. Сөйлемнің тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелері анықталады. Сөйлем мүшелерінің лексика-семантикалық сипаты талданып, қазіргі түркі тілімен қатынасы сараланады. Сөйлем мүшесі бола алуының шарттары мен негізгі қағидалары анықталады.

Зерттеудің практикалық құндылығы гуманитарлық бағыттағы жоғары оқу орнының ізденушілері мен оқытушылары зерттеу нәтижесін түркология пәндерінде қолдана алады.

Зерттеу барысында жалпы қазіргі қазақ тілінде кездесетін синтаксистік заңдылықтар қаралады. Қазіргі түркі тілдерімен салыстырылады. Ескерткіш тіліндегі айырмашылықтар талданады.

Түйін сөздер: Өз-Замахшари, синтаксис, сөздік, ескерткіш, сөз тіркесі, сөйлем, құрылым, сөйлем мүшесі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-41-48>

Түсті: 22.06.2023; Жөнделді: 26.11.2023; Мақұлданды: 9.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Ортағасырлық қолжазбалар еліміздің мәдениетінің негізгі тұтқасы, сарқылмас кеніші, заманның нағыз жәдігері ретінде танылуы қажет. Түркі халықтарының лексикографиясының қарыштауына түрткі болған түркі тілдерінің түсіндірме сөздіктерінің бірегейі деп Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» (XI ғ.) сөздігін қарастырсақ, оған уақыты жағынан жақын жазылған «Мукаддимат» екенін атап өту керек [1,78]. Расында да, бұл еңбек XII ғасырдың шамшырағы Қожа Ахмет Иассауи мұраларынан тамыр жаятын ортағасырлық жазба мұралары арасында да ең көнесі болып табылады. «Мукаддимат» авторы өз-Замахшаридің өмірі мен қызмет еткен кезеңі, ғалым ретінде қалыптасқан ортасы, тәрбие алған мектебі жайлы мәліметтер жоқтың қасы. Ескі қыпшақ тілінің

маманы профессор Ә.Құрышжанов оның есімін Әбу Қасым Махмұд ибн Омар Жаралла әз-Замахшари деп атайды. Ол 1075 жылы Замахшар деген жерде дүниеге келіп, Гургандж (Үргеніш) қаласында өмірден озған. Дүниеден өткен уақытын әркім әрқалай жазып келеді.

Қолжазбаны ең бірінші тілдік тұрғыдан зерттеген ғалымдардың бірі Н.Н.Поппе болып табылады. Орайы келгенде айта кетерлік жайт – Н.Н.Поппе жайлы кейбір еңбектерде кездесетін там-тұмдаған мәліметтер ғана болмаса, ғалымның тіл біліміндегі өмірі мен шығармашылығы жайлы, сіңірген еңбегі мен ғылым саласына қосқан үлесі туралы ақпарат өте аз жеткен [2,25].

Ғалымның қолына алып қарастырып, зерттеген қолжазбасы хатиб Дервиш Мухаммедтің көшірмесі болып табылады. Н.Н.Поппе 1938 жылы КСРО Ғылым Академиясы баспасында басылған көлемді екі бөлімнен тұратын сөздікті «Монгольский словарь «Мукаддимат әл-адаб» деп атаған. Алғашқы бөлімінде әз-Замахшари қолжазбасында келтірілген монғол сөздеріне фонетикалық, морфологиялық тұрғыдан жүйелі талдау жүргізген [3,78]. Ал екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге келтіріп, арабша жазылуын, латынша транскрипциясын және орысша аудармасын берген.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты – ескерткіш тілінің синтаксистік ерекшелігін қарастыру. Сөз тіркестерін түркі тілдерімен салыстыру. Сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрылымын анықтау. Сөйлем мүшелерінің қызметі мен ерекшелігін талқылау.

Зерттеу нысаны – ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлемдерді талдау.

Зерттеу пәні – Ортағасырлық ескерткіш «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші тілінің синтаксистік сипаты.

Қазақ тілі білімінде синтаксис саласы ХХ ғасырдың бірінші жартысынан бастап зерттеле бастады. Бұл саланың терең тамыр жаюы мен өркендеуіне алғашқылардың бірі болып үлес қосқан М.Балақаев болды. Ғалым сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлемнің құрылысына ерекше ден қойды. М.Балақаевтың тұшымды пікірлері тек қазіргі қазақ тілі ғана емес, түркітану саласында да толықтай қолдау тапты. Ғалымның мектебі қалыптасып, шәкірттері сөз тіркесі синтаксисі мен сөйлем құрылысына байланысты кешенді зерттеулер жүргізді. Сөздердің өзара тіркесуі, олардың грамматикалық сипаты жайлы зерттелді.

Біз тарихи жақындықты анықтау үшін Замахшари сөздігінің және қазіргі қазақ тілінің синтаксисін қарастырамыз.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Орта ғасырдың құнды мұраларының бірі – әз-Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші бірнеше данада сақталған көп тілді сөздік. Н.Н. Поппенің түпнұсқадан алған нұсқасы бойынша синтаксистік талдау жасалды. Мақала сипаттамалық, семантикалық, салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттелді. Толық мағыналы сөздерден құралған сөз тіркестері қарастырылды. Сөз тіркестері мен сөйлемдер қазіргі түркі тілдерімен салыстырыла зерттелді. Мақалада мәліметтерді жалпылау, сараптау, жүйелеу, сипаттау секілді жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

«Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде кездесетін сөз тіркестері мен сөйлемдердің қызметі талданды. Сөз тіркестерін жинақтап, салыстыру үшін тіл білімінің салғастыру-салыстыру әдістері қолданылды. Сөздіктерді тереңірек тану үшін тарихи әдістермен қоса, типологиялық әдіс те пайдаланылды. Сөз тіркестері болудың шарттары анықталып, сөйлем мүшелері талданды. Сөз тіркестерін жинақтау, түбірлік әліпбилік кестесін түзу үшін структуралық әдіс қолданылды.

Әдебиетке шолу. Зерттеу жұмысының тақырыбын ашып, мәселенің шешімін тауып, мақсатқа қол жеткізуде білікті зерттеуші ғалымдардың еңбектері кеңінен қарастырылды. Атап айтсақ, «Мукаддимат» жайлы еңбектер көп емес. Ең алғаш зерттегендердің бірі Н.Н.Поппенің «Мукаддимат ал-Адаб» атты сөздігін қарастырамыз. Кешенді зерттеу жүргізген тілші ғалым еңбегінің бірінші бөлімінде фонетикалық, морфологиялық талдау жасаса, екінші бөлімінде монғол және түркі сөздерін бір ізге түсіріп, арабша жазылу тұлғасын, латынша транскрипциясын, орысша аудармасын берген. Мұнда сөздер тек бір ғана сөздіктен тұрмайды, сөз тіркестері мен тұтас сөйлемдер де кездеседі. Берілген сөздіктер мен сөз тіркестерін синтаксистік тұрғыдан зерттеу мақсатымызға айналды.

Ә.Н. Наджиптің «Регионы и этапы формирования тюркских письменных языков и литератур: Исследование, транскрипция, текстологические примечания и анализ письменных литературных памятников XI-XV вв». – Туркестан, типография «Туран», 2007. – 293 стр. [с.131-133] және А.К. Боровковтың «К истории словаря «Мукаддимат ал-Адаб» Замахшари» еңбегінде сөздіктің жазылу тарихы, таралуы, аударылуы қарастырылады. Сонымен қатар, академик В.В.Бартольдтің «История культурной жизни Туркестана. В Самаркандском списке «Мукаддимат ал-адаб» слово «saray» обозначает «большой замок»». еңбегі де зерттеуімізге негіз бола алды.

Сондай-ақ Г.Ж.Өтегенованың «Орта ғасыр жазба ескерткіштеріндегі есімді тіркестердің жасалуы («Мукаддимат әл-Адаб», XIV ғасыр)» атты докторлық диссертациясы сөздік тіліне синтаксистік талдау жасап, есімді сөз тіркестерінің жасалу ерекшеліктеріне тоқталады.

«Мукаддиматтағы» сөз тіркестерінің сан алуандығы әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Осыған байланысты талдау үшін материал ретінде біз сөздікте ұсынылған сөз тіркестері мен сөйлемдерді алып, оларды салыстырып, ерекшеліктерін анықтаймыз. Сөз тіркестері болудың шарттары дәйектеліп, сөйлем мүшелері талданды.

Зерттеу нәтижелері және талқылау. Қай тілді алсақ та синтаксис саласы кешенді зерттеуді талап етеді. Сөз бен сөз тіркестері сөйлемнің құрылысын құратыны белгілі. Демек, сөз тіркесінің сөйлем құрауда маңызы ерекше. Жалпы, қазіргі қазақ тілінде кездесетін барлық байланысу әдістері еңбекте кездеседі. «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде меңгеріле байланысу тәсілі жиі ұшырасатыны байқалды. Мысалы, **keterdi andin** /кетерді андын / (94) – одан кетірді, **aldı neme** /алды андын неме/ (94) – бірдеңе алды, **tasarruf qıldi anga** /тасарруф қылды анга/ (94) – оны иемденді, **auçladı suni** /аучлады суны/ (94) – суды алды, **auçladı elik birle** /аучлады елік бірле/ (94) – қолымен алды, **aldı sözni** /алды сөзні/ (94) – уәдесін алды, **adap öğrendi** /адап өгренді/ (94) – әдеп үйренді, **yük saldı** /йүк салды/ (94) – жүк салды, **saldı kemege** /салды кемеге/ (94) – қайыққа салды, **yük köterdi** /йүк көтерді/ (94) – жүк көтерді, **y. qıldi çurma yıyaçini** /йүклүк қылды иығачыны/ (95) – құрма ағашын отырғызды, **yükledi anga** /йүкледі анга/ (95) – оған жүктеді.

Сөз тіркесі болу үшін сөздерге бірнеше қасиеттер тән болуы шарт. Олар лексикалық жағынан толық мағыналы болуы бірінші негізге алынады. Сондай-ақ, Р. Әмірдің пікірінше, сөз тіркесі синтаксистік қызметі жағынан да, лексикалық мағынасы жағынан да даралығын жоғалтпаған сөздерден құралады. Ғалым мысал ретінде, өршіген жел, биік мая, тоты құс тәрізді тіркестерді келтіреді [4, 34]. Осы айтылған пікірге ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері сай келеді. Өзіндік дара мағынаға ие. Мысалы, **kisining arasında** /кісінің арасында/ (103) – екеуінің арасында, **arslan yulduz** /арслан йулдуз/ (106) – арыстан жұлдызы, **arslan balası** /арслан баласы (106) – арыстанның күшігі, **baç tamı** /бағ тамы/ (109) – бақша қабырғасы, **baç eşiği** /бағ ешигі/ (109) – бақша есігі.

Түркі тілдерінің сөз тіркесі даму тарихы негізінде кейбір сөз тіркестері атауыштық мағынаға ие болып келеді. Мысалы, **jan alquçi ferişte** /алқучи фериште/ (100) – алушы періште, **aziq tiş** /азық тіш/ (105) – азу тіс, **aiğir at** /айғыр ат/ (97) – айғыр ат сыңды тіркестер басыңқы сөздің анықтауышы емес, атауыштық мағына беріп тұрғанын байқаймыз. Мәселен, қазіргі қазақ тіліндегі *ащы ішек, қара торғай* сөздері де атауыштық мағынаны иемденген. Бұл тіркестер әуел баста еркін тіркестер ретінде қолданылған. Осы тіркестердің де өзіндік жасалуының себебі бар. Біріншіден, жаңа сөздердің пайда болуынан туындаған. Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері дайын қалпында жұмсалмайды. Олар сөйлем ішінде жұмсалыуына қарай сөз тіркестерін құрады. Сөйлем ішінде білдіретін мағынасына қарай сөз тіркесіне ажыратылды.

Қазіргі қазақ тілінің сөз тіркесінде басыңқы сыңар есім сөздер мен етістіктерден құралады. Ал үстеу сөздер бағыныңқы сыңар болатынын білеміз. Бірақ қазіргі әдеби тілдің зерттеулері негізінде үстеу сөздер басыңқы сыңар бола бастағанын аңғаруға болады.

Белгілі ғалым Н.Гаджиева түркі тілдерінің сөз тіркесін зерттеу барысында атрибутивті қатынастағы сөз тіркестеріне тереңірек тоқталған. Ғалымның зерттеуінше,

1. Зат есім + сан есімді тіркестер;

2. Зат есім + есімдікті тіркестер;
3. Зат есім + сын есімді тіркестер;
4. Зат есім + есімшелі тіркестер;
5. Зат есім + -ырға, - арға инфинитивтері;
6. Екі есім сөзден құралған анықтауыштық тіркестер;
7. Зат есім + қос сөздер;
8. Анықтауыштық қатынастағы жайылма сөз тіркестері [5, 56].

Есімді тіркестердің үлгілері Т.Р.Қордабаев пен М.Томановтың «Тарихи грамматика мәселелері» атты еңбегінде де беріледі.

1. Зат есімнің зат есімнің тіркесі;
2. Сын есімді тіркестер;
3. Сан есімді тіркестер;
4. Есімдікті тіркестер;
5. Үстеулі тіркестер [6].

Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестеріне осы үлгі бойынша зерттеу жүргіземіз.

«Мукаддимат әл-Адаб» ескерткішінде ұшырасатын сан есімді сөз тіркестерінің негізгі түрлері – есептік, реттік және болжалдық сан есімдер. Мұндай тіркестер ескерткіш тілінде заттың санын, ретін немесе мезгілін білдіру үшін қолданылған. Мысалы, **eki qulayı** /екі қулағы/ (96) – екі қулағы, **aldadı ekilesini** /алдады екілесіні/ (105) – екеуін де алдады, **eki bolük** /екі болүк/ (109) – екі бөлек, **eki xatun** /екі хатун/ (112) – екі әйел. Демек, зат есім мен сан есімнің тіркесуінен жасалған сөз тіркестері ертеден келе жатқанын анықталды. Осы тіркесімдер қазіргі түркі тілдерінде де актив қолданысқа ие [6,78].

Есімдік пен зат есімнің тіркесуі ескерткіш тілінде кездеседі. Көбіне сілтеу, белгісіздік және жалпылау есімдіктері мен зат есімнің тіркесімі кездеседі. Мысалы, **menim başım** /менім башым/ (100) – менің басым, **ol xatun** /ол хатуны/ (125) – сол әйел, **barça nemeni** /барча немені/ (127) – барлық затты, **barça xatunlar** /барча хатунлар/ (127) – барлық әйелдер, **qaişı xatun** /қайсы хатун/ (98) – қайсыбір әйел. Осындай есімдік пен зат есім тіркестерін қазіргі түркі тілдерінде де жиі кездестіруге болады. Мысалы, бизнең ел (татар) – біздің ел, пирен анне (чуваши) – біздің ана, беззең команда (башқұрт) – біздің команда т.б.

Ескерткіш тілінде зат есім мен сын есімнің тіркесі өте көп кездеседі. Олар мағыналық және тұлғалық жағынан ерекшеленіп, өзара сабақтасып, белгілі бір атаудың сын-сипатын білдіреді. Мұндай тіркестер қазіргі қазақ тілі мен түркі тілдерінен еш айырмашылығы жоқ. Яғни, басыңқы сыңарлы зат есімнің белгілерін айқындап тұрады. Мысалы, **berk tanuqlar** /берк тануқлар/ (127) – мықты куәгерлер, **ala qarqa** /ала қарқа/ (97) – ала қарға, **ala yılan** /Ала йылан/ (97) – ала жылан, **parsa xatun** /парса хатун/ (105) – тақуа әйел, **arıq yer** /арық йер/ (105) – қасиетті орын, **saf su** /саф су/ (106) – таза су, **barxurdar er** /бархурдар ер/ (112) – бақытты ер. Ал қазіргі түркі тілдерінде: ак төннәр (татар) – ақ түндер, гузел киз (түрік) – әдемі қыз т.б. [7, 57].

Есімшелі тіркестер түркі тілдерінде ертеден келе жатыр. Мысалы, **acılmayan yuze** /ачилмған йузе/ (99) – ашылмаған қорап, **teri soyған** /тері сойған/ (104) – тері сойған, **yatқан yerdin** /йатқан йер/ (122) – жатқан жер. Есімшелі сөз тіркестері түркі тілдерінде ұшырасады. Мәселен, тотқан киши (тува) – тойған кісі [8, 13].

Ескерткіш тілінің синтаксисі күрделі әрі бірқатар өзіндік ерекшеліктерге ие. Осындай ерекшеліктерді зерттемейінше, түркі тілдерінің тіл болып қалыптасу тарихын зерттеп, түсіну мүмкін болмайды. Ескерткіш тілінде қазіргі түркі тілдерінде бар біршама сөйлем түрлерін кездестіруге болады [9,47].

Хабарлы сөйлем: **Aldı sözni anıng auzıdın** /алды сөзні аның ағзыдын/ (94) – оның аузынан («ауызша» болатын шығар) уәдесін алды. **Kele turur yer** /келе турур йер/ (96) – мал тұратын жер. **Keleni 'ilaj qıldi keleni baq[qu]cı** /келені ілаж қылды келені баққучы/ (96) – малшы малды емдеді.

Сұраулы сөйлем: Сұраулы сөйлемдер қазіргі тіл мен ескерткіш тіліндегі жасалу жолында алшақтық жоқ. **Kim qıldi** (кім қылды) (96) – кім жасады?

Лепті сөйлем. **Abadanlıq bolsun sanqa** /абаданлық болсун санқа/ (93) – Саған жақсылық болсын! **bolsun sanqa** /болсун санқа/ (121) – саған болсын!

Зерттеуімізде сөйлем мүшелерін де басты назарға алып қарастырдық. Ескерткіш тіліндегі сөздердің сөйлем мүшесі бола алуын нақтылай келе, тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерге ажыраттық.

Түркі тілдеріне ортақ жазба ескерткіштерін грамматикалық және тарихи жағынан талдау мен талқылау болашақтың еншісіне де қала бермек. Тарихи ортақтықты анықтау арқылы көптеген нәтижеге жетуге болады. Тарих пен тіл ортақ ұғым. Екеуі ажырамас тең ұғым [10, 8].

Бастауыш. а) Бастауыш болатын сөздер ескерткіш тілінде де атау тұлғада кездеседі. **Tirgüzdî tengri ölüknî** /тіргүзді тенгри өлүкні/ (100) – Тәңірі өлікті тірілтті.

ә) Атау тұлғадағы тәуелдік жалғаулы сөздер де бастауыш болады. **Menim başım janım bolsun** /менім башым жаным болсун/ (100) – Менің басым жаным үшін.

б) Атау тұлғалы жіктеу есімдіктері де бастауыш бола алады. **Men toldurdım anı** /мен толдурдым аны/ (118) – Оны мен толтырдым.

в) Атау тұлғалы басқа сөз таптары да бастауыш бола алады. **Qorqunç köngülidin çiqti** /қорқунч көңгулидин чиқти/ (108) – Қорқыныш көңілінен кетті.

Баяндауыш. Сөйлемде баяндауыш болатын сөз таптары, негізінен, етістік болып табылады. Ретіне қарай басқа сөз таптары да баяндауыштың қызметін атқара береді. **Bulğançaq boldı su** /булғанчақ болды су/ (125) – Су лайқа болды. **Urdi sen xatunnı** /урды сен хатунны/ (125) – Сен қатынды ұрды.

Толықтауыш. Ескерткіштердегі барыс, табыс, жатыс, шығыс және көмектес септіктерде тұрған сөздер толықтауыш бола алады. Жасалуы жағынан тура және жанама толықтауыш болып екіге бөлінеді. Тура толықтауыш: **Urdi alar barça xatunlarnı** /урды алар барча хатунларны/ (125) – Олар барлық әйелдерді ұрды. **Qalpaqqa oqsattı yarmaqlarnı** /қалпаққа оқшатты йармақларны/ (126) – ол жалған үшін ақшаны алды.

Анықтауыш барлық сөз таптарынан жасала береді. Қандай? Қай? Кімнің? Ненің? сұрақтарына жауап берген сөйлем мүшелері анықтауыш бола алады. Ескерткіш тілінде есім сөздерден жасалған анықтауыштар жиі кездеседі. Мысалы, **Kelening eki qulayı arasında urdı** /келенің екі қулағы арасында урды/ (96) – малдың екі құлағының ортасына ұрды. **Ahmaq boldı uzun kişi** /ахмақ болды узун кіші/ (96) – ұзын кісі ақымақ болды. **amraq boldı nemege** /амрақ болды немеге/ (101) – бірдеңеге жақсы болды.

Пысықтауыш ескерткіш тілінде көп кездесе бермейді. Пысықтауыш болатын сөз табы, негізінен, үстеу. Бірақ мезгіл, мекендік мағынаны білдіретін сөз таптары да пысықтауыш бола береді. Мысалы, **töben erini** /төбен еріні/ (143) – төменгі ерні, **astınraq** /астынрақ/ (143) – төменірек.

Пысықтауыштар мағынасына қарай мекен, мақсат болып бөлінеді.

а) Мекен пысықтауыш: **astınraq** /астынрақ/ (143) – төменірек, **tirik kömdi yerge** /тірік көмді йерге/ (100) – жерге тірілей көмді, **çölge kirdiler el** /чөлге кірділер ел/ (136) – адамдар шөлге келді

ә) Мақсат пысықтауыш: **kerü qoıdı ol neme üçün** /керү қойды ол неме үчүн/ (138) – сол зат үшін артқа қойды, **qobardı anı is üçün** /қобарды аны іс үчүн/ (122) – оны жұмыс үшін көтерді.

Ескерткіш тілінде хабарлы, сұраулы, лепті сөйлемдер кездесетінін анықтадық. Хабарлы сөйлемдер қазіргі түркі тілдеріндегідей жиі ұшырайды. Хабарлы сөйлемдер сөйлем мүшелеріне қарай ажыратылды. Сөйлемдер көбіне инверсия құбылысы арқылы жасалатыны анықталды. Ескерткіште кездесетін сөйлемдер, негізінен, – жай сөйлемдер. Құрмалас және аралас сөйлемдер кездесе бермейді. Сондай-ақ, сұраулы және лепті сөйлемдер де көп кездеспейді.

Ескерткіш тіліндегі сөз тіркестері мен сөйлем мүшелерінің ерекшеліктері, қолданысы анықталды. Есімді тіркестер қазіргі түркі тілдерімен салыстырылды. Есімді тіркестер мен етістікті тіркестердің жасалу ерекшеліктері, қолданылуы сипатталды.

Мақалада жоғарыда айтылған еңбектерге сүйене отырып, жан-жақты синтаксистік зерттеу жүргізілді. Зерттеуде берілген мысалдар Н.Н. Поппенің түпнұсқадан жазған көшірмесінен алынды.

Қорытынды. Қорытындылай келе, белгілі бір тілді басқа тілдермен және жазбаша ескерткіштер материалдарымен салыстыру мен салғастырудың негізгі мақсаты туыстық және туыстық емес тілдердің немесе жазба ескерткіштердің арақатынасын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тілдердің туыстық немесе жақындық тұрғысынан нақты деректерге негізделген сипаттамалары бола алады.

Ескерткіш тілін тілдік зерттеу арқылы сол дәуірдің барлық сипатын анықтауға болады. Синтаксистік зерттеу арқылы нақты әрі толық түсінік алдық. Себебі, сөйлемдер нақты жағдайлардан хабар бере алады.

«Мукаддимат әл-Адаб» тілін синтаксистік зерттеу барысында сөз тіркестері мен сөйлемдердің құрылысын нақтылай алдық. Сөйлем мүшелерінің қызметін ажыраттық. Замахшаридің «Мукаддимат әл-Адаб» ескерткіші орта ғасырдың құнды мұрасы екендігі дәлелдене түсті.

Авторлардың қосқан үлесі. Амирова Гаухар – тұжырымдаманы құру, қолжазба мәтінімен жұмыс және талдау жасау. Боранбаев Сандыбай – әдебиетпен жұмыс, зерттеу нәтижелерін синтездеу.

Әдебиеттер тізімі

1. Agius D.A, Zamakhshari. Somebio-bibliographical notes on Abū'l-Qāsim Maḥmūd b'Umar al-Zamakhshari // Al'Arabiyya. –15(2012). –108 p.
2. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы: оқулық. 2-бас. – Алматы: «Санат», 2009. –265 б.
3. Ахинжанов С.А. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.– Алматы: «Кызмет», 2002. – 203 б.
4. Әмір Р.Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы: «Санат», 2010. – 131 б.
5. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. – М.: «Страна», 2011. – 56 с.
6. Қордабаев Т., Томанов М. Тарихи грамматика мәселелері. –Алматы: «Мектеп», 2008. – 183 б.
7. Боровков А. Лексика среднеазиатского тевфира XII-XIII веков. – М.: «Издательство восточной литературы», 2009. – 368 с.
8. Ағабекова Ж.А., Жалмаханов Ш.Ш. Өз-Замахшаридің «Мукаддимат ал-Адаб» сөздігіндегі сөз тіркестерінің қазақ тіліндегі қолданысы // А.Қ.Құсайынов атындағы ЕГИ хабаршысы. Филология сериясы. 2023. – №1. –7-20 б.
9. Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы.– Алматы: «Санат», 2009.–47 б.
10. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies// World Journal on Educational Technology: Current Issues. –2022. –№14(6). –p. 1845-1856.

References

1. Agius D.A. Zamakhshari. Somebio-bibliographical notes on Abul-Qasym Mahmudb Umaral-Zamakhshari [Introduction of Zamakhshari to his commentary on the Quran “al-Kashshaf”], Al'Arabiya [Al'arabiya], 15, 108 (2012).
2. Amanzholov S. Kazak adebi tili sintaksisinin kyskasha kursy: okulyk bas[A short course in the syntax of the Kazakh literary language: textbook.]. 2nd ed. («Sanat», Almaty, 2009, 265 p). [in Kazakh]
3. Ahinzhanov S.A. Kypchaki v istorii srednevekeogo Kazakhstana [Kipchaks in the history of Middle Kazakhstan] («Kyzmet», Almaty, 2002, 203 p.). [in Russian]
4. Amir R. Soz tirkesi men zhaj sojlem sintaksisi [Syntax of a phrase and a simple sentence] («Sanat», Almaty, 2010, 50 p.). [in Kazakh]

5. Gadzhieva N.Z., Serebrennikov B.A. Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika turkskih yazykov [Comparative historical grammar of the Turkic languages.] («Strana», Moscow, 2011, 56 p.).
6. Kordabaev T., Tomanov M. Tarihi grammatika maseleleri [Problems of historical grammar] («Mekterp», Almaty, 2008, 183 p.). [in Kazakh]
7. Borovkov A. Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vekov [Vocabulary of the Central Asian tefsir of the XIII-XIII centuries] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 2009, 368 p.). [in Russian]
8. Agabekova Zh.A., Zhalmahanov Sh.Sh. Az-Zamakhsharidin “Mukaddimat al-Adab” sozdigindegi soz tirkesterinin kazak tilindegi koldanyсы [The use of phrases in the Kazakh language in the dictionary of AZ-Zamakhshari “Muqaddimat Al-Adab”], A.K.Kusainov atyndagy EGI habarshysy. Filologiya seriasy [A. K. Kusainov Bulletin of the EGI. Philology series], 1, 7-20 (2023).
9. Balakaev M., Kordabaev T. Kazirgi kazak tilinin grammatikasy [Grammar of the modern Kazakh language] («Sanat», Almaty, 2009, 47 p.). [in Kazakh]
10. Begaliyeva R., Baigutova D., Aitenova D., Tlenchiyeva N., Zhadyra D., Mussabekov A., Increasing the cognitive activity of students through the use of modular learning technologies, World Journal on Educational Technology: Current Issues. 14(6), 1845-1856 (2022).

Г. О. Амирова, С. Р. Боранбаев

Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова, Шымкент, Казахстан,

Синтаксический характер памятника аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб»

Аннотация. Словарь Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб», одного из самых образованных ученых своего времени, считается ценным достоянием рукописей средневековья. В этой связи поставлена цель комплексного лингвистического изучения словаря. В этой статье речь пойдет о синтаксическом характере произведения аз-Замахшари «Мукаддимат аль-Адаб». Определено создание словосочетаний на языке памятника, их специфика. Рассмотрены свойства, особенности составления словосочетаний из каждого класса слов. Различают условия существования словосочетания. Словосочетания на языке памятника сравниваются с современным тюркским языком. Определяются их смысловые и структурные особенности.

Предложения также рассматриваются в зависимости от произношения. Определяются пословицы, восклицательные предложения на языке памятника. Их функции в предложении различаются. Определяются устойчивые и непостоянные члены предложения. Анализируется лексико-семантический характер членов предложения. Дифференцируются их отношения с современным тюркским языком. Уточняются условия возможности быть членом предложения. Определяются основные принципы членства в предложении.

Рассматриваются синтаксические закономерности, встречающиеся в современном казахском языке. Сравняются с современными тюркскими языками. Анализируются различия в языке памятника.

Практическая ценность исследования заключается в том, что соискатели и преподаватели вузов гуманитарного направления могут использовать его при изучении дисциплин тюркологии.

Ключевые слова: аз-Замахшари, синтаксис, словарь, памятник, фраза, предложение, структура, член предложения.

G. O. Amirova, S. R. Boranbayev

M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan

Syntactic character of the monument «Mukaddimat al Adab» by al-Zamakhshari

Abstract. The dictionary “Muqaddimat al-Adab” by Zamakhshari, one of the most educated scholars of his time, is considered to be one of the most medieval manuscripts. In this regard, the goal of a comprehensive linguistic study of the dictionary is set, the goal of syntactic analysis is set. This article will focus on the syntactic nature of Az-Zamakhshari’s work «Muqaddimat al Adab». The creation of phrases in the language of the monument and their specificity are determined. The properties and features of the composition of phrases made up of each class of words are considered. The conditions for the existence of

a phrase are distinguished. The phrases in the language of the monument are compared with the modern Turkic language. Their semantic and structural features are determined.

Sentences are also considered depending on pronunciation. Proverbs and exclamation points are defined in the language of the monument. Their function in the sentence differs. The standing and non-permanent members of the sentence are determined. The lexical and semantic nature of the sentence members is analyzed. Their relations with the modern Turkic language are differentiated. The conditions for being a member of the offer are being clarified. The basic principles of membership in the offer are defined.

The syntactic patterns found in the modern Kazakh language are considered. It is compared with modern Turkic languages. The differences in the language of the monument are analyzed.

The practical value of the research lies in the fact that applicants and university teachers of the humanities can use it in the disciplines of Turkology.

The study examines the syntactic patterns found in the modern Kazakh language as a whole. It is compared with modern Turkic languages. The differences in the language of the monument are analyzed.

Keywords: Az-Zamakhshari, syntax, dictionary, monument, phrase, sentence, structure, part of speech.

Авторлар туралы мәлімет:

Амирова Г.О. – филология факультетінің докторанты, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Боранбаев С.Р. – ф.ғ.д., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент, Қазақстан.

Amirova G.O. – Ph.D. student of the Faculty of Philology, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, Kazakhstan.

Boranbayev S.R. – Doctor of philology, Associate professor of Department of Kazakh language and literature, M. Auezov South Kazakhstan university, Shymkent, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).